

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLoji SİNONİMLƏRİN TƏSNİFATI

Açar sözlər: frazeologiya, sinonim, dilçilik elmi, dilçilər

Classification of phraseological synonyms in English and Azerbaijani Summary

The presented article deals with the classification of English synonyms. The notion of phraseology is wide. Here concepts of some distinguished scientists are presented in the given article. Phraseology (from Greek φράσις phrasis, "way of speaking" and -λογία -logia, "study of") is a scholarly approach to language which developed in the twentieth century. It took its start when Charles Bally's notion of locutions phraseologiques entered Russian lexicology and lexicography in the 1930s and 1940s and was subsequently developed in the former Soviet Union and other Eastern European countries. From the late 1960s on it established itself in (East) German linguistics but was also sporadically approached in English linguistics. The earliest English adaptations of phraseology are by Weinreich (1969) within the approach of transformational grammar, Arnold (1973), and Lipka. In Great Britain as well as other Western European countries, phraseology has steadily been developed over the last twenty years. The activities of the European Society of Phraseology (EUOPHRAS) and the European Association for Lexicography (EURALEX) with their regular conventions and publications attest to the prolific European interest in phraseology. European scholarship in phraseology is more active than in North America. Bibliographies of recent studies on English and general phraseology are included in Welte (1990) and specially collected in Cowie & Howarth (1996) whose bibliography is reproduced and continued on the internet and provides a rich source of the most recent publications in the field.

Key words: *phraseology, synonym, language, linguistics, scientist*

Dilçilik ictimai hadisə olan dili öyrənir. Bu elm dünyanın ən qədim elmlərindəndir. Qədim hindlilər, çinlilər, ərəblər və yunanlar dilçilik elmindən istifadə ediblər. Türklərdə bu elmi tədqiq edən ən böyük dilçi 1072-ci ildə "Divani-lügəti-türk" əsərini yazan Mahmud Kaşğaridir. Bu əsər Türk dünyasının ilk ensiklopediyası sayılır. M.Kaşğari türkologiya elminin banisi sayılır.

Dil müxtəlif baxımlardan öyrəniləndən dilçiliyin müxtəlif şöbələri – sahələri meydana çıxır. Bunlar: fonetika, leksikologiya, morfolojiya, sintaksis, etimologiya, dialektologiya və başqalarıdır.

Leksikologiya dilçiliyin lüğət tərkibini öyrənən sahədir. Leksikologiya yunanca "leksikos" – lüğət və "logos" – elm sözlərindən ibarətdir. Beləliklə dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məcmusu **leksika** adlanır. Dilin leksikasını (lüğət tərkibindəki sözləri) öyrənən dilçilik bölməsi leksikologiya adlanır. Sözü yalnız leksikologiya bölməsi yox, dilçiliyin digər bölmələri olan semasiologiya, onomastika, etimologiya, söz yaradıcılığı, morfolojiya və sintaksis bölmələri də tədqiq edir. Leksikologiyanın əsas obyekti "söz" – dır. Söz nitqdə bütöv və sərbəst şəkildə təkrarlana bilən əsas dil vahididir. Digər şöbələrə və ya bölmələrə fərqli olaraq leksikologiya sözün dilin lüğəvi tərkibindəki rolu və mövqeyini, mənşə qruplarına görə növlərini, işlənmə dairəsinə görə növlərini, mənə qruplarına görə növlərini, dilin lüğət tərkibindəki aktiv və passiv roluna görə qruplarını öyrənir.

Qeyd olunduğu kimi, leksikologiyada öyrənilən sözlər dilin lüğət tərkibidir. Azərbaycan dilin lüğət tərkibi leksik və frazeoloji tərkibdən ibarətdir. Leksik mənəsi olan sözlərə leksem, frazeoloji vahidlərə isə frazem deyilir. Leksem və frazem lüğəvi vahid adlanır.

Azərbaycan və İngilis dillərinin ədəbi dilin leksik tərkibi başqa dillərdə olduğu kimi müxtəlif mənə qruplarına malikdir. Buna eyni səslənən sözün və sözlərin tamamilə müxtəlif olan bir neçə mənəni bildirməsinə, bir-birinə çox yaxın olan mənələrin bir neçə sözlə ifadə olunmasına, sözlərin bir-birinə əks olan mənə ifadə etməsi aiddir. Buna görə də hər iki dildə sözləri şərti olaraq üç qrupa bölmək mümkündür: omonim, sinonim və antonim sözlər.

Bu və ya digər məfhum bir sözlə deyil, bəzən bir neçə müxtəlif söz və ya frazeoloji birləşmələrlə ifadə oluna bilər. Buna dilçilik elmində sinonimlər deyilir. Sinonimlər gerçəkliyin eyni əşya, hadisə, əlamət və ya hərəkəti ilə bağlı olan, lakin onu müxtəlif formalarda adlandıran semasioloji hadisədir. Sinonimlər dili zənginləşdirir, onu daha dəqiq, aydın və təsirli edir.

Sinonimika hər iki dildə çox geniş anlayışdır. Sinonimlər dil vahidi kimi dilin məna zənginliyidir və istər ana dilimizdə, istərsə də İngilis dilində sinonimlərin xidməti həmin dilin bilavasitə fəaliyyətini aktivləşdirməkdir.

Dildəki sinonimik münasibət həm sözlər, həm sözlə ifadələr, həm ifadələrlə, həm də söz və ifadələrlə qrammatik vahidlər arasında mövcud ola bilər. Buna görə sinonimlər iki tipə bölünür: lüğəvi və qrammatik sinonimlər. Dildəki lüğəvi sinonimlərin iki növü vardır: leksik və frazeoloji sinonimlər.

Mənaca bir-birinə yaxın, formaca müxtəlif olan sözlərə leksik sinonimlər və ya sinonimlər deyilir. Leksik sinonimlər məna çarlığı, emosional rəngi, məntiqi əlaməti və üslubi xüsusiyyətlərinə görə təsnif olunur. Bu təsnifat leksik sinonimlərin iki növünü meydana çıxarır. Bunlar: üslubi və ideoqrafik sinonimlərdir.

İdeoqrafik sinonimlər – dildə fikrin bütün incəliyinin dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir. Başqa cür desək, ideoqrafik sinonimlər gerçəkliyin, bir hadisənin müxtəlif əlamətlərinin, müxtəlif tərəflərini ifadə edir. Məsələn:

yaş – nəm – sulu
beautiful – fine – handsome

Göründüyü kimi, bunlar daha incə məna çalarlarını ifadə edir.

Asanlıqla deyə bilərik ki, ideoqrafik sinonimlər insan təfəkkürünün analitik dərinliyini özündə əks etdirir. İnsan ətrafındakı obyektləri və onların xüsusiyyətlərini rəngarəngliyi ilə dərk edir və dil vasitəsi ilə onları ifadə etmək üçün yeni sözlər seçir. Rus dilçisi A.V.Kalinin fikrincə, ideoqrafik sinonimlər bir – birinə yaxın olan müxtəlif məfhumları ifadə etdiklərinə görə onların sinonimlərin digər növlərinə nisbətən daha az sinonim adlandırmaq hüquqları var. Ona görə də, ideoqrafik sinonimlər cərgəsini tərtib edərkən çox diqqətli olmaq lazımdır. O yazır: “İdeoqrafik sinonimlər – sinonimlərin daha mütəhərrik variantlarıdır. Məfhumu adlandırarkən bir-birindən kəmiyyətcə, yəni bu və ya digər əlamətin ifadə edilməsi dərəcəsinə görə fərqlənən sözləri ideoqrafik sinonimlərin variantları hesab etmək olar” Deyilənləri aşağıdakı nümunə ilə daha aydın ifadə edə bilərik,

choose – select – elect – pick – opt

Buradakı choose (seçmək) feli daha geniş mənaya malikdir. Digərlərinin işlənmə məqamları bir – birindən fərqlənir. Məsələn: select (implies a wide choice of possibilities) geniş seçim imkanı olduqda (select a Christmas present for a child; opt (implies an alternative) seçim olduqda (Fewer students are opting for science courses nowadays); pick (implies collecting and keeping for future use) toplamaq və saxlamaq mənasında (pick new words); elect (implies choosing by vote) səsəvermə ilə seçim etmək üçün istifadə olunur (elect the president; elect somebody to be chairman).

Üslubi sinonimlər (ədəbi dil sözü – loru söz, ədəbi dil və dilekt söz) üslubi fərqliliyinə və rəngarəngliyinə görə fərqlənilir. Bədii ədəbiyyatda daha tez – tez rast gəlinən bu sinonim növünə nümunə kimi *maid- girl, bliss-happiness, steed-horse, quit-leave* göstərilə bilər. Üslubi sinonimlər fikrin daha yüksək, təsirli, kəsərli, ifadəli və mənalı olmasına kömək edir, emosional ekspressivliyi gücləndirir. Üslubi sinonimlər eyni mənanı bildirsələr də, üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilir. Məsələn, Azərbaycan dilində olan yemək-aşıрмаq-ötürmək bir məna altında toplansa da, üslubi məqama görə bir-birindən fərqlənilir. Bu sinonimlər situativ/kontekstual sinonimlərin yaranma mənbəyinə çevrilir.

Rus dilçisi V.V.Vinoqradovun göstərdiyi kimi, sinonimləri ideoqrafik və üslubi sinonimlər olmaqla iki qrupa ayırmaq daha düzgündür. Bizə elə gəlir ki, təsnifatda sadalanan cəhətlər əslində ideoqrafik sinonimlərin müxtəlif məna qruplarıdır.

Sinonimlərin digər təsnifatı isə mətn daxilində dəyişəbilmə meyarlarıdır. Bunlar: total – dublet, relative – nisbi və kontekstual – situativ. Dublet sinonim sözlər bir – birini hər zaman istənilən kontekstdə əvəz edə bilər. Bu zaman nə üslubi, nə də məna çatışmazlığı yaranır. Hər iki dildə leksik dubletlər o qədər də çox deyil. Məsələn: səksən – həştat, aktiv – fəal, mücərrəd – abstrakt, eynək – gözlük; motherland – fatherland, noun – substantive, functional affix – flexion, in flexion, scarlet fever – scarlatina.

Leksik dubletlərin əhəmiyyəti onların nitqdə forma etibarını eyni sözləri təkrar etməmək üçün istifadə olunur. Məna etibarını leksik dubletlərin dildə istifadəsi faydalı deyil. Çünki, onların dili ağırlaşdırdığı hesab edilir.

Bəzi dilçilər sinonimlərin bir-birini əvəz edə bilmələri fikrini irəli sürsələr də, Rus alimi V.V.Vinoqradov sözlərin bir-birini əvəz edə bilməsi fikrini rədd edir. O göstərir ki, poetik əsərdə əsərin ümumi məzmununun tələbindən asılı olaraq hər bir söz elə işlədilməlidir ki, dildə onu əvəz edə biləcək başqa bir söz tapılsın. Belə deyə bilərik ki, sinonimlər bir-birini əvəz etmək üçün deyil, bir anlayışın müxtəlif məna çalarlarını vermək, ifadənin təsirini artırmaq, fikri daha aydın etmək və ona rəngarənglik vermək üçün istifadə olunur.

Məsələn:

to stare – to look at a thing or person continuously for a long time

to gaze – to look steadily at somebody/something for a long time

Nümunədəki sözlər bir-birini əvəz edə bilməz, baxmayaraq ki, onalar sinonimdir. Səbəbi isə aydındır, çünki onların hər biri dəqiq çalarlılıq ifadə edirlər. Azərbaycan dilində də bu məqamı göstərə bilərik. Dilimizdə olan *miz – stol, masa* sözləri sinonim olmalarına baxmayaraq, bir-birlərini ixtiyari mətn daxilində əvəz edə bilmir.

Bəzi ədəbiyyatlarda sinonimlərdən bəhs edərkən qeyd edir ki, sinonimlər nitqdə müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirir: 1. dəqiqləşdirmə, 2. izah etmə, 3. müqaisə, 4. qarşılaşdırma, 5. əvəzlənmə, 6. emosional ekspressivlik.

Nisbi sinonimlər – hər hansı bir anlayışın müxtəlif çalarlı mənasını bildirir. Bu sinonimlər müəyyən hədd daxilində fəaliyyət göstərə bilər. Məsələn:

qüvvə – can; quruluş – gediş
ask – beg – implore ; like – love – adore; gift – talent – genius;
famous – celeb – rated – eminent.

Situativ sinonimlər yalnız müəyyən mətn daxilində eyni mənanı bildirərək sinonim olurlar. Məsələn: “to buy” və “to get” feilləri ümumi halda sinonim deyillər, lakin aşağıdakı nümunələrdə onlar sinonim sözlərdir.

I will go to the shop and buy some bread.
I will go to the shop and get some bread.

Göründüyü kimi, bu iki feil “almaq” və “əldə etmək” mənasında bir-birinə sinonimdir. Həmçinin, “to bear”, “to suffer” və “to stand” feilləri semantik cəhətdən fərqli olsalar da, inkar formalarında sinonimlik bildirirlər.

I cannot stand it; I cannot bare it – Mən buna dözə bilmirəm.

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi, sinonimlər sematik cəhətdən eyni mənalı, əksər hallarda isə məna çalarlarına malik, morfoloji cəhətdən eyni nitq hissəsinə mənsub olub, eyni qrammatik formada çıxış edən, üslubi cəhətdən isə eyni qiymətli, yaxud neytral və müsbət, ya da neytral və mənfi qiymətlərdə olan sözlərdir. Sinonimlərin işlədilməsi ilə bağlı aşağıdakı maraqlı fikirlər mövcuddur.

1. Sinonimlərdən təkrara yol verməmək üçün istifadə olunur. Bu zaman sinonimlər müxtəlif cümlələrdə işlənir.

2. Oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratmaq üçün də istifadə olunur və bu sinonimlər həmcins üzlü cümlələrdə işlədilir.

İnsanın sevgili, istəkli, məşuqəsi, əgər ilə oturub oynayıb-gülsün, insan özü isə nələc qalıb kənarda oturub baxsın. (Cəfər Cabbarlı)

3. Sinonimlərdən sözün mənasını aydınlaşdırmaq üçün istifadə edilir.

Çox istədim səbəbini biləm, amma soruşsa idim yersiz düşərdi, yəni bica olardı. (Cəlil Məmmədquluzadə)

4. Elmi və elmi-kütləvi əsərlərin, dərsliklərin dilində, terminlərin tərifində çox vaxt sinonimlərdən istifadə edilir.

Dünya-bizi hər tərəfdən əhatə edən sayısız-hesabsız göycisimləri ilə dolu olan kainatdır.

Bütün dillərin özünəməxsus qrammatik və semantik cəhətlərə malik frazeologiyası var. Dilin sistemi və frazeoloji vahidləri arasında qarşılıqlı əlaqə olmalıdır, çünki bu vahidlər dilin əsasını təşkil edir.

İlk öncə dilin sistemini aydınlaşdırmaq. Dilin sistemi dilin quruluşu ilə əlaqəlidir. Sistem və quruluş anlayışları çox yaxın mənalı sözlərdir, lakin bəzi məqamlarda istisnalar da mümkün olur. Dil öz hissələri – sistemi, yaxud sturukturu ilə bütöv vəhdət təşkil edir. Buna baxmayaraq, “dil sistemi” termini daha geniş məna kəsb edir, “dil sturukturu” isə dil sisteminin əlamətini müəyyən edir.

Dilin sistemi ilə əlaqədar bir sıra görkəmli dilçilər müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdülər. Onlardan V.A.Zveqinsev, Q.R.Melnikov, V.M.Sontsev, L.N.Sumarokova, F.De.Sössür və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bu dilçilərdən ilk olaraq dilin sistem təşkil etməsi fikrini İsveç alimi Ferdinand de Sössür (1857 – 1913) söyləmişdir.

Bütövlüklə götürsək, dil sistemi öz-özlüyündə bir-biri ilə iyerarxik (şəxəli) şəkildə əlaqəli olan yarımsistemlərdən ibarətdir. Bu yarımsistemlərə dilçilikdə “dil səviyyələri” və ya “dil yarusları” deyilir. Yaruslar dedikdə dilin bir sıra bölmələri: morfem – morfoloji, leksik – qrammatik və fonetik – fonoloji nəzərdə tutulur.

Frazeoloji vahidlərin dilin sistemi ilə əlaqələndirilməsi üçün qrammatik modellərin sturukturu və müəyyən qanunauyğunluqların qarşılıqlı münasibətini dəqiqləşdirmək mütləqdir.

Frazeologiya dilçiliyin əsas anlayışlarından biridir. Bu anlayış yunanca “phrasis” – ifadə, “logos” – elm sözlərinin birləşməsindən meydana gəlmişdir. Frazeologiya nəzəriyyəsinin banisi İsveç dilçisi Şarl Ballidir (1865-1948). İlk dəfə olaraq “phraseology” termini dilçilik ədəbiyyatına məhz bu alim tərəfindən gətirilmişdir. Frazeologiyanın məqsədi frazeoloji vahidlərin (frazemlərin) dildə mövqeyini

müəyyənləşdirmək, onların müvafiq prinsiplərə əsasən təsnifini vermək, üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, əmələgəlmə və inkişaf etmə yollarını aşkar etməkdən ibarətdir. Ş.Ballidən sonra frazeologiyanın tədqiqi xeyli irəliləmiş və onun bu sahədəki ideya və fikirləri frazeoloji birləşmələrin ayrılmasının və frazeoloji vahidlərin sözlərə ekvivalentliyi nəzəriyyəsinin işlənməsinin əsasını qoydu. Linqvistik fənn kimi frazeologiya haqqında məsələni rus dilçisi V.V.Vinoqradov da qaldırmışdır. O, əsərləri ilə müxtəlif dillərin frazeologiyasının öyrənilməsi işinə böyük töhfələr vermiş dilçilərdəndir. O “parçalınmayan birləşmələr” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.

Dilçilik elminin inkişafından sonra bu termin iki mənada işlənməyə başladı. İlk olaraq hər hansı bir dildəki frazeoloji vahidlərin məcmusunu bildirir. Həm də fənn olaraq inkişaf edir.

Frazeologiya sözü yunan dilində “phrasis” və “logos” sözlərindən əmələ gəlsə də, dilimizdə bir sıra mənalarda işlənir. Görkəmli alim, XIX əsrdə yaşamış Mirzə Kazım bəy bu sözü müxtəlif məqamlarda “cümlə” termini əvəzində işlətməmişdir.

Gördüyümüz kimi, frazeologiya anlayışı çox geniş bir anlayışdır. Buraya yalnız mənası komponentlərinin mənasından asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit birləşmələr də: atalar sözü, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, klassik poeziyada rast gəlinən ənənəvi spesifik ifadələr və digərləri daxildir. Azərbaycan dilində və eyni zamanda digər dillərdə də sözlərin əksəriyyəti bir mənə ifadə edir. Ancaq bir sıra sözlər iki, üç və daha çox mənə bildirə bilər. Məsələn “ayaq” sözünə nəzər salaq. İnsanın və ya digər canlıların ayağı. Bu tip mənalandırma əsas nominativ mənə adlanır. Bununla yanaşı düzəltmə nominativ mənə anlayışı da mövcuddur ki, bu da əsas nominativ mənə ilə sıx bağlıdır. Sözlərin düzəltmə nominativ mənəsi dildə əsas nominativ mənədən sonra yaranmışdır. Buna görə düzəltmə nominativ mənə əsasən söz birləşmələrində, daha aydın desək başqa sözlərlə əlaqədə nəzərə çarpır və dəqiqləşir. Sözlərin düzəltmə nominativ mənəsi elə onun məcazi mənəsi deməkdir.

Bütün bu dediklərimizi nəzərə alsaq görürük ki, bəhs etdiyimiz sözlərin əsas və nominativ mənələrlə birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələri sərbəst söz birləşməsi olacaq.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958
2. Rəhimzadə N.R Azərbaycan dilində idiomatic ifadələr. Bakı, 1966
3. Arnold I.V. The English Word, 1973
4. Smith L.P. Words and idioms. London, 1948
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M., Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, 306 s.
6. Васильев. Современная Лингвистическая Семантика. 1990, с. 175.
7. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. М., Изд-ВШ, 1978, 367 с.
8. Кунин. А.В. Курс Фразеологии Современного Англиского Языка, М., 1986, с.333.

Rəyçi: f.f.d. G.Tahirzadə

Göndərib: 25.11.2020

Qəbul edilib: 26.11.2020